

У КОЖНОГО СЛОВА СВОЯ СЛОВОТВІРНА ДОЛЯ...

Наприкінці минулого року у Видавничому домі «Академперіодика» НАН України побачила світ гарна книга «Як народжується слово» (Клименко Н.Ф. Як народжується слово. [2-е вид., доповн., переробл.]. Київ: Академперіодика, 2017. 252 с.).

Автор книги — **Ніна Клименко**, знаний фахівець, відомий мовознавець, викладач з багаторічним досвідом, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України. Книга адресована учням і викладачам середньої та вищої школи, але ознайомлення з нею може потішити усіх шанувальників української мови.

Рецензію на це цікаве видання люб'язно надала доктор філологічних наук, професор Криворізького державного педагогічного інституту, завідувач кафедри української мови **Жанна Колоїз**.

Багатомірною системою словесних знаків будь-якої національної мови є невичерпним джерелом для дослідження духовного потенціалу тієї чи тієї лінгвоспільноти. У них відтворено загальнолюдські й етнічні світоглядні канони, ідеали й ціннісні орієнтири народу; закодовано універсальні й національні культурні смисли, суспільно важливу інформацію про реальний і віртуальний світи; репрезентовано надбання інтелектуальної, філософської й естетичної думки; зафіксовано й збережено відповідні знання про навколишню дійсність, що допомагають людині пізнати себе й повсякчас збагачувати свій життєвий, зокрема й лінгвальний, досвід.

Саме поняття системи передбачає фіксованість позиції одного елемента системи щодо інших, однак система словесних знаків не є чимось застиглим, вона динамічна і творча, змінюється, реагуючи на всі зрушення в суспільстві та в мовній свідомості, адже здатність розвиватися є природним способом її соціального функціонування. Такі процеси цілком закономірно вимагають систематичної уваги дослідників. І як результат — упродовж кількох десятиріч мовознавці, зокрема й українські, звертають особливу увагу на різнобічне вивчення причин, способів і механізмів збагачення й оновлення сучасного лексикону.

З-поміж розмаїття наукових студій, скерованих на дослідження тих чи тих аспектів словотворення, вирізняється науково-популярна розвідка «Як народжується слово», автор якої — доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України **Ніна Федорівна Клименко** — відомий вітчизняний мовознавець, чиє ім'я й чий науковий доробок, зокрема й у царині словотвору, знані не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Друкована праця з такою назвою з'явилася на книжкових полицях шанувальників рідного слова ще в 1991 році й витримала перевірку часом. Нині ми маємо змогу долучитися до обговорення другого (доповненого й переробленого) видання, у якому в популярній і дохідливій формі розкриваються таємниці народження того чи того слова, на чому, власне,

акцентовано в анотації: «У книжці доступно й цікаво розказано про словотворення в сучасній українській мові, зокрема про роль префіксів і суфіксів у творенні нових слів і оновленні старих, подано словотвірні моделі» (с. 2).

Мотивація і продукування як споконвічно українських, так і запозичених слів, їх подільність і похідність, словотвірна структура, словотвірний тип, словотвірне гніздо, інтенсивні пошуки необхідних номінацій, поява нових, актуалізованих і переорієнтованих, стилістично перегрупованих та модифікованих лексико-семантичних елементів — це далеко не повний перелік проблем, порушених та успішно (й оригінально!) розв'язаних у межах рецензованої книжки, яка, окрім того, вводить у науково-навчальний обіг небезінтересний ілюстративний матеріал.

Запропонована читачеві праця містить 36 нескладних за змістом і формою викладу, легких для сприйняття й розуміння науково-популярних нарисів, що розповідають про ту чи ту наукову проблему, глибоко й доказово, але сприйнятливо, повсякчас обґрунтовують твердження «У кожного слова своя словотвірна доля» (с. 5). І «свій шлях широкий», і своя родина, і свої правила поведінки в сім'ї, і свої зв'язки, і, безумовно, свій «день народження», який почасти встановити доволі складно. Пор.: «... ми повинні знати про кожне слово, коли воно виникло і яка дата його народження. Отже, вміти розповідати про слова як про живих людей, знаючи, які з них були, які є, а які тільки з'явилися на світ. Коли ми говоримо про дату народження слів, то можемо їх встановити лише у разі історичного розгляду словотворення. Нам слід дивитися на нього очима історика мови, бачити процес історичного розвитку і в ньому життя кожного слова» (с. 11).

Оригінальні емоційно-експресивно насичені заголовкові назви якнайкраще сприяють реалізації мети відповідної монографії — зацікавити адресата, спонукати його до прочитання, сприйняття й осмислення написаного (пор.: «На шляху до слова», «Роздування мовних таємниць», «Перелицьовані слова»,

«Будуємо із запозиченого матеріалу», «Як карлик потрапив до найновіших наукових технологій?», «Як кіборг зустрівся з ехоборгом», «Від малого до великого», «Зубр, бізон і зубробізон», «Побратими», «Навіщо рибі меч?» тощо). Обраний шлях переконливо засвідчує: вивчити словотвір, пізнати ще непізнані глибини словотворення можна легко і просто, занурившись у нібито казково-чарівний світ розповідей досвідченого знавця своєї справи. Невимушених розповідей, що «збуджують думку» й «загострюють увагу на джерелах формування слова, його житті й красі» (с. 5). Так, скажімо, своєрідно розпочинається розповідь про абрєвіацію з назви-запитання «Як виник тол?», що супроводжується подальшими логічними міркуваннями, а саме: «Сподіваюсь, це слово відоме вам. Ви ж читали оповідання, повісті та романи про війну і знаєте, як партизани самі добували тол, як він був їм потрібен. Від толу летіли під укіс поїзди, вибухали склади боєприпасів ворога. Отже, тол — це вибухова речовина і скорочена назва від тринітролуол. Ви лиші придивіться, як вона утворена. Зі складного чотирьохосновного слова вичищена вся середина. Не повезло ні основі **три-**, ні утвореній від назви колумбійського міста Толу **толу-**. Лишили початкову літеру першої основи **т** і повністю останню — **ол**. Їй пощастило, бо вона часто використовується в складних словах і пов'язується з поняттями «олія», «масло», «мастило». Ця основа запозичена в українську мову з латинської від *oleit* «олія». У нашій мові вона стала майже суфіксом в іменниках — назвах речовин: автол, бензол, валідол, димедрол, ментол, нігрол, полістирол, солідол, фенол, фталазол. Ви переконалися, що **тол** справді скорочена назва, яка є абрєвіатурою» (с. 87).

Науково-популярні нариси демонструють тісний зв'язок адресанта з адресатом. Це певною мірою забезпечується за допомогою питальних конструкцій, що зазвичай супроводжують констатувальну частину. Наприклад: «Префікси стоять перед коренем і ніколи не пускають туди суфіксів. Невже ніколи? — запитаєте ви. — Саме так. Ця їх особливість допомогла колись ученим відстояти свою думку в суперечці про те, як кваліфікувати запозичені з грецької мови елементи **-граф** телеграф, **-лог** біолог, **-скоп** мікроскоп» (с. 7); До того ж у сучасній українській мові немає жодного дієслова, в якому б поєднувалися дві дієслівні основи. Жодного! І у вас виникає запитання: Чому так сталося? На нього відповім докладніше, з'ясувавши спершу, які словосполучення обирають найчастіше композитами з тими чи іншими словотвірними значеннями в кожній частині мови» (с. 70–71); «Сірій зозулі пощастило в народних піснях і художній літературі. Вона і кує, і роки лічить. Зозуленьками ласкаво і з великою симпатією називають дівчат. А от зозуль увесь час лишається в тіні, його не видно і не чути. Чому воно так? В українській мові це повелося тому, що зозуль є наслідком відомого, але не дуже поширеного в ній способу словотворення — флексійного. Нове слово в цьому разі утворюється завдяки зміні закінчень-флексій» (с. 114). Або слугують для окреслення відповідної проблеми, розв'язання якої маніфестує подальший виклад, як-от: «Ви

замислювалися коли-небудь над тим, чи змінюють морфєми (префікси, корені, суфікси) хоч інколи свій одяг? Чи вони завжди в одній і тій самій формі?» (с. 9). І таких ситуацій безліч.

Активізація уваги забезпечується й за допомогою активного використання різних граматичних форм. Наприклад, особових займенників **ми** / **ви** й особових форм дієслів дійсного й наказового способів першої / другої особи множини, що, з одного боку, демонструє читачеві його доручення до розкриття таємниць словотворення, з іншого — визнання його повноправним учасником наукових пошуків. Пор.: «На закінчення розповіді **ми з'ясуємо** кілька питань, для того щоб надалі між нами було взаємопорозуміння» (с. 11); «І не подумайте, що такі слова поодинокі. Ось подивіться, яких тільки об'єктів не виготовляють особи, чиї назви закінчуються основою **-роб**: винороб, возороб, склороб, сукнороб, тістороб, хлібороб» (с. 71); «Та повернімося до тих перетворень, яких зазнають слова, змінюючи свою відміну» (с. 115); «Придивімося пильніше до графа гнізда **читати**» (с. 168). Подекуди безпосередньо звертається до тих, кому адресовано цю працю, як-от: «Отже, любі друзі, ви пересвідчилися: нові гнізда можуть з'являтися в мові і внаслідок переродження старих» (с. 148); «У цій розповіді, дорогі читачі, ви стали свідками постійного народження в нашій мові нових родин слів. І завжди діє непорушне правило: на чолі кожної такої родини-гнізда стоїть непохідне слово. Однак те, що було похідним учора, з роками може стати непохідним, бо виходять із ужитку твірні слова, змінюються значення і твірних, і похідних слів. Ось тоді на старому-новому ґрунті і формуються нові гнізда слів» (с. 153).

Цінність науково-популярних нарисів про те, як народжується й живе слово, полягає в синтезі культурних, літературних і мовознавчих традицій, адже Ніна Федорівна невтомно популяризує культуру українського (і не тільки!) етносу, його усну народну та художню творчість, подає загальнонаукову й вузькоспеціальну довідкову інформацію, що загалом забезпечуватиме реалізацію і навчальної, і пізнавальної, і виховної мети. Наприклад: «Ми назвали лише частину народних висловів про воду. З дитинства ми вірили в те, що є живуща і цілюща вода. Аякже! Вам так хотілося, щоб у казці й житті перемагали добрі та мужні люди. Скажімо, хіба можна не бажати щастя дівчині, яка хотіла врятувати своїх братів з казки «Про сімох братів гайворонів і їхню сестру»? Це вона, нещасна і безрука, прийшла до річки напитися води, нахилилася, торкнулася тілом води й у неї умить виросла одна, а згодом і друга рука. Така сила тієї живої казкової води. Без неї й справді гине все живе. Ви ж знаєте, що людина гостро відчуває нестачу води. Втрата вологи (6–8 % від маси тіла) викликає тяжкий стан, близький до непритомності. Якщо організм втрачає 10–12 % води, перестав битися серце!» (с. 42); «Цікаво, що ті кольори, які з давніх-давен існують в українській мові і прийшли до неї ще з давньоруської, мають багатьох родичів і зараз. Так, синій об'єднує групу слів, куди входять **васильковий, індиговий, кобальтовий, сапфіровий,**

*смальтовий, ультрамариновий. Близький до нього голубий притягує до себе бірюзовий, блакитний, електрик, лазурний. А ось назви кольорів, що визначилися в спектрі пізно, лише в XVII сторіччі — **оранжевий** і **фіолетовий** майже самотні. Вони все тягнуться до інших близьких кольорів. Один до жовтого, другий — до голубого з синім та ще відсвічується у відтінках бузкового і фіалкового, хоча обидва широко використовують у науковому і художньому стилях. Пригадуєте, як М. Т. Рильський писав про сон-траву:*

*Волохатий, фіолетовий,
Сон і справді ніби снить»* (с. 228).

Такі нібито побіжні коментарі дають змогу простежити культурно-національні погляди на ті чи ті явища, загальнолюдські й національні пріоритети, світогляд і т. ін.

Досвідчена дослідниця щиро ділиться своїми новаторськими ідеями й спостереженнями з усіма шанувальниками рідного слова, як-от: «*Придивімося пильніше до іменника **кіборг** від англійського **cyborg**. Це типова аббревіатура від словосполучення **кібернетичний організм**. Він став розмовним найменуванням бойового робота, що по-науковому називається «автономна бойова машина». Ви — свідки того, як це слово стало назвою безстрашних і незламних героїв — учасників оборони Донецького аеропорту під час неоголошеної гібридної війни Росії з Україною. Нещодавно за аналогією виник в англійській мові неологізм **ехоборг**, для творення якого використано кінцевий компонент **кіборга** — **-борг**, що за принципом телескопічного словотворення приєднаний до грецької за походженням основи **ехо-** (від $\eta\chi\omicron\varsigma$ звук). Так учений **Кеві Корті** назвав свій винахід, об'єднавши в ньому штучний інтелект з людським. Суть його в тому, що студентам-добровольцям уживили електронні імплантати, які дозволяють їм «позичити» комп'ютеріві свій мовний апарат. Комп'ютер «чує» питання співбесідника — людини на відстані 300 км і відповідає на них. При цьому людина навіть не здогадується, що розмовляє з комп'ютером. Слово **ехоборг** запозичили інші мови, дублюючи структуру англіцизму, в якому компонент **-борг** асоціюється вже не з організмом людини (тобто не з поділенням на відрізки комплексом **-б + ор**), а зі штучним утворенням **-борг**, набуваючи статусу самостійної основи на позначення штучного електронного пристрою» (с. 51–52); «Подібна до цього доля спіткала і **мишу** — пристрій для введення інформації у комп'ютер, від англійського **mouse**. Однак відомі приклади метафоричного позначення тих самих предметів, що викликають різні асоціації у мові-джерелі та мовах-запозиченнях. У записі адреси електронної пошти стоїть однаковий знак @. В українській, білоруській та російській мовах він асоціюється зі свійською твариною: **собака**, **сабака**, **собака** або за подібністю — **равлик** (в українській). У білоруській існує ще й інша назва цього пристрою, що проникла до неї через посередництво польської, — **малпа** < **тафра**. У новогрецькій знак @ асоціюється з качечкою: **то папак**» (с. 127).*

Цікавий і ретельно систематизований матеріал, урахування взаємодії різних чинників, глибокий вдумливий аналіз й оригінальне розв'язання по-своєму складних, а десь-не-десь і спірних проблем, роблять розвідку Н.Ф. Клименко цінним здобутком і вітчизняної лінгводидактики, адже рецензована праця мала, має й матиме вплив на викладання української мови і в середній, і у вищій школі, на збереження національних цінностей у вітчизняному освітньому просторі.

Будь-яке науково-популярне, як і наукове загалом, видання — це творчий пошук, і «пошукова система» автора рецензованого доробку вражає фундаментальністю знань, викликає захоплення своєю скрупульозністю, в якій простежується любов до дібраного фактажу, що його вміло опрацьовано й долучено до науково-навчального обігу.

Книжка «Як народжується слово» обов'язково знайде своїх читачів, які прагнуть не лише вдосконалити свої знання з української мови, але й орієнтуються на вимоги сьогодення, захоплюються словотворенням, що, як справедливо зауважує автор, «*відповідає за спадковість родоводу слів, озброює мовців засобами називання нових надбань думки і працюючих мозолястих рук народу*» (с. 247); читачів, які цікавляться оновленням та примноженням словникового багатства мови, історією продукування, здавалося б, знайомого й водночас зовсім незнайомого слова.

Підсумовуючи сказане, зауважимо: **українське мовознавство збагатилося ще однією науковою розвідкою — результатами самовідданої праці й невтомного творчого пошуку, які заслуговують на належне поцінування**. Ніна Федорівна, як і саме словотворення, надзвичайно щедра. Вона віддала все, що було в її розпорядженні, нам, мовцям. Навзаєм просить зовсім небагато: вміло користуватися «будівельним матеріалом різного призначення та походження», старанно й допитливо вивчати правила й закони його використання.

Тож, вельмишановна Ніно Федорівно, нехай Ваша невичерпна енергія заряджає ще не один потрібний українській спільноті науковий чи науково-популярний проект, бо Ваша творчість, ґрунтована на високому професіоналізмі, наполегливості й працездатності, поєднаних із великодушністю, скерована на розбудову вітчизняної лінгвістичної думки й філологічної освіти, на піднесення її рівня. ■

Жанна Колоїз, доктор філол. наук, професор, зав. кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету, м. Кривий Ріг

Придбати електронну чи паперову версію книги «Як народжується слово» можна у Передплатному агентстві «Укрінформнаука» (<http://u-i-n.com.ua>).